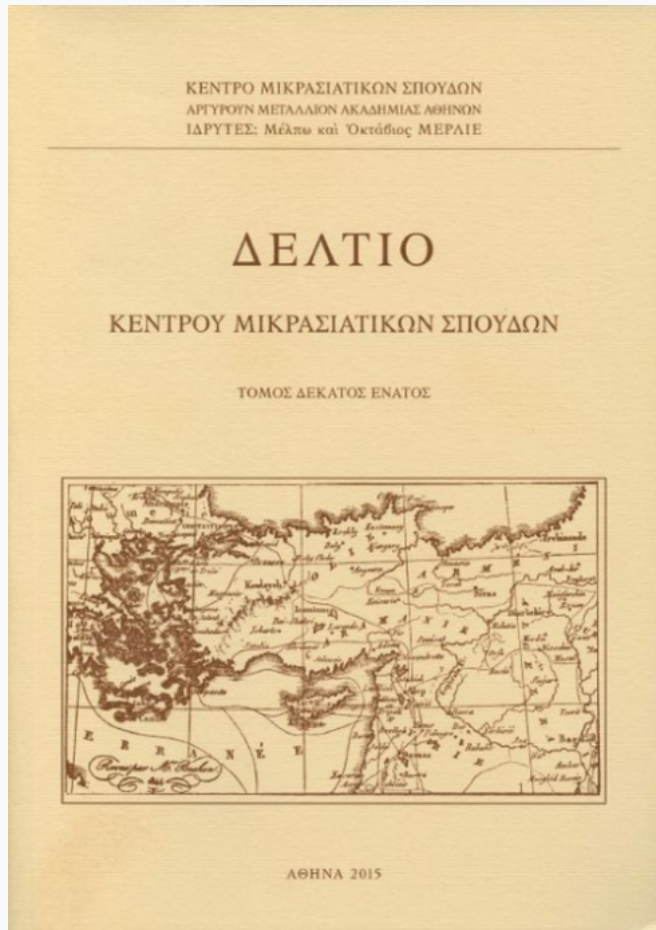


Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 19 (2015)



Πολιτικές έπιπτώσεις τής αγροτικής μεταρρύθμισης και ό νέος ρόλος του κράτους στον Μεσοπόλεμο

Ραϋμόνδος Αλβανός

doi: [10.12681/deltiokms.326](https://doi.org/10.12681/deltiokms.326)

Copyright © 2015, Ραϋμόνδος Αλβανός



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αλβανός Ρ. (2015). Πολιτικές έπιπτώσεις τής αγροτικής μεταρρύθμισης και ό νέος ρόλος του κράτους στον Μεσοπόλεμο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19, 191–213. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.326>

Ραϊμόνδος Αλβανός

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Τα δραματικά γεγονότα του 1922 αποτέλεσαν την καθοριστικότερη ίσως τομή στην ιστορία του ελληνικού εικοστού αιώνα, καθώς οδήγησαν στη μεταμόρφωση του πολιτισμικού και πληθυσμιακού χάρτη της χώρας. Η ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία συνοδεύτηκε με την πανικόβλητη αναχώρηση των περισσότερων Ελλήνων της Μικράς Ασίας για την Ελλάδα προκειμένου να γλιτώσουν τη ζωή τους από τα αντίποινα του τουρκικού στρατού. Μέχρι τον Νοέμβριο του 1922, υπολογίζεται ότι κατέφτασαν στην Ελλάδα 600.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και 300.000 από την Ανατολική Θράκη. Ο πληθυσμός πολλών πόλεων, καθώς και των νησιών του βορειανατολικού Αιγαίου, πολλαπλασιάστηκε μέσα σε διάστημα λίγων εβδομάδων. Η κατακόρυφη αύξηση του πληθυσμού της χώρας σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα λόγω της άφιξης των προσφύγων δημιούργησε το λεγόμενο «προσφυγικό» ζήτημα. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στο ελληνικό κράτος ζούσαν 6.204.684 άτομα, από τα οποία 1.221.849 ήταν πρόσφυγες. Με άλλα λόγια, ένας στους πέντε κατοίκους της Ελλάδας της δεκαετίας του '20 ήταν πρόσφυγας¹.

Η Συνθήκη της Λωζάννης, με την οποία οριστικοποιήθηκε η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ήταν μια πολιτική επιλογή των πολιτικών ηγεσιών των δύο χωρών, στόχος των οποίων ήταν η «εθνική εκκαθάριση» των εδαφών τους από δυνητικά επικίνδυνο «αλλοεθνή» πληθυσμό. Στη νέα εποχή των εθνικών κρατών, κυρίαρχη ήταν η άποψη τόσο στις δύο χώρες όσο και στην Ευρώπη ότι η εθνική-πολιτισμική ομοιομορφία

1. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 7ος τόμος, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα 2003, σ. 80.

θα επέτρεπε τις ενδοκρατικές κοινωνικές συγκρούσεις και θα επέτρεπε την οικονομική ανασυγκρότηση και την κοινωνική συνοχή.

Σήμερα, η κυρίαρχη άποψη στην Ελλάδα είναι ότι καλώς έγινε η ανταλλαγή, αφού η Ελλάδα ομογενοποιήθηκε εθνικά, με αποτέλεσμα να μην έχει προβλήματα εθνικών μειονοτήτων στο έδαφός της. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι, τελικά, η ανταλλαγή ήταν το πλέον ενδεδειγμένο μέτρο (καθώς δεν μπορούμε να υποθέσουμε πώς θα εξελισσόταν η κοινωνική και η πολιτική ιστορία της χώρας αν δεν συνέβαινε), το βέβαιο είναι ότι για τους ίδιους τους ανθρώπους που ξεριζώθηκαν για πάντα από τα σπίτια τους, οι αποφάσεις των πολιτικών ηγεσιών των δύο χωρών έγιναν αντιληπτές ως μια τραγωδία που τους βύθισε στην εξαθλίωση και στον καθημερινό αγώνα για επιβίωση για πολλές από τις δεκαετίες που έρχονταν.

Από την άλλη, επειδή ακριβώς οι πρόσφυγες βρέθηκαν στην Ελλάδα εξαιτίας της εθνικιστικής λογικής των «εθνικά καθαρών» κρατών και των πολιτικών πιλογών του εθνικού κράτους, είχαν την υποστήριξη των κρατικών μηχανισμών. Η πρόνοια για την επιβίωση των προσφύγων μετατράπηκε σε εθνική-κρατική υπόθεση και οι δημόσιες υπηρεσίες συνεργάστηκαν με την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) και τους Έλληνες πολιτικούς προκειμένου να γίνει εφικτή η επιβίωση και η αποκατάσταση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων.

Η μεγάλη κοινωνική πίεση έδωσε τη χώρα σε πορεία εκσυγχρονισμού. Χρησιμοποιώντας εργαλεία και αξίες του δυτικού πολιτισμού, τη λογική, τις επιστήμες και την πίστη στην πρόοδο, οι πρόσφυγες, οι ακτήμονες ντόπιοι, οι κρατικοί υπάλληλοι και τα πολιτικά στελέχη της χώρας επενέβησαν στη διαμόρφωση τόσο του φυσικού περιβάλλοντος (με τα μεγάλα εγχειροβελτιωτικά έργα και την κτηματογράφηση της γης) όσο και του κοινωνικού περιβάλλοντος (με την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο), έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η επιβίωση των κατοίκων της χώρας.

Ο νέος ρόλος του κράτους

Μια βασική συνέπεια της δραματικής ιστορικής συγκυρίας του 1922 και της συνεπακόλουθης ανάγκης για αποκατάσταση των προσφύγων και των ακτημόνων ντόπιων ήταν η νέα σημασία που απέκτησε το κράτος. Η παρέμβαση του κράτους στην καθημερινότητα των ανθρώπων έφτασε να είναι πρωτοφανής όχι μόνο στην οικονομία αλλά και στην εκπαίδευση, στις επικοινωνίες, στις συγκοινωνίες και στη δημόσια υγεία.

Το κράτος απέκτησε κατά τη δεκαετία του 1920 επιτελικό ρόλο, ενδιαφερόταν για όλους και για όλα, οργάνωνε, σχεδίαζε, δημιουργούσε και, το σπουδαιότερο από όλα, έλεγχε και διένειμε πόρους. Ενδεικτικό της ανάπτυξης της σημασίας του κράτους είναι το γεγονός ότι οι δημόσιες δαπάνες το 1914 δεν ξεπερνούσαν τις 624.793 δρχ., ενώ το 1924 έφθαναν τα 5.500.000 δρχ. Οι δημόσιοι υπάλληλοι διπλασιάστηκαν και από 37.660 που ήταν το 1915 έφτασαν τους 72.610 το 1924². Σημειώθηκε δηλαδή σε μια δεκαετία διπλασιασμός του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων και δεκαπλασιασμός των κρατικών δαπανών.

Το κράτος δεν ταυτίζεται μόνο με τον μηχανισμό διοίκησης μιας πολιτικής κοινότητας ανθρώπων, αλλά είναι κάτι ευρύτερο από αυτόν. Κυρίως το κράτος αποτελεί τη δυνατότητα επιβολής νόμων και συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών που είναι υποχρεωτικές για όλους τους κατοίκους μιας γεωγραφικά ορισμένης με σύνορα περιοχής.

Σε αυτές τις πολιτικές επιλογές θα εστιάσουμε στη συνέχεια, σε μια προσπάθεια να αναδειχτεί ο ρόλος που έπαιξε το κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Βέβαια είναι αδύνατο να γίνει αναφορά σε όλες τις πλευρές της κρατικής παρέμβασης. Κυρίως θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα του πώς η αγροτική μεταρρύθμιση λειτούργησε ως ένας μηχανισμός κοινωνικής συνοχής με έμφαση στις πολιτικές συνέπειες αυτής της διαδικασίας.

Αγροτική επανάσταση

Η έλευση τόσων εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων –πολλοί εκ των οποίων ήταν σε άδλια κατάσταση– σήμαινε ότι έπρεπε να βρεθεί τρόπος να επιβιώσουν και οδήγησε το ελληνικό κράτος στην ανάληψη μιας ριζοσπαστικής αγροτικής μεταρρύθμισης. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια επανάσταση «από τα πάνω», με την οποία ικανοποιούνταν το αίτημα των αγροτών να έχουν δική τους γη.

Ο επαναστατικός χαρακτήρας της μεταρρύθμισης συνδέεται με την αμφισβήτηση από το ίδιο το κράτος της αξίας της ιδιοκτησίας. Σε ένα αστικό φιλελεύθερο καθεστώς, όπου η ιδιοκτησία θεωρούνταν ένα από τα «φυσικά»

2. Αθανάσιος Βερέμης, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Αθήνα 1978, σ. 303.

ατομικά δικαιώματα που το κράτος όφειλε να προστατεύσει, δεν ήταν δυνατό να απαλλοτριωθούν μεγάλες ιδιοκτησίες γης χωρίς προηγούμενη αποζημίωση των ιδιοκτητών τους. Όμως οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και η ανάγκη επιβίωσης για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους επέτρεψαν να γίνει στην Ελλάδα, δίχως βίαιη επανάσταση (όπως συνέβη στη Ρωσία), μια ριζοσπαστική αλλαγή των σχέσεων παραγωγής.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, οι κυβερνήσεις, που ήταν στελεχωμένες κυρίως από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, συγκρότησαν το νομοθετικό πλαίσιο με το οποίο έγινε πρακτικά δήμευση όλων των μεγάλων ιδιοκτησιών. Οι γαιοκτήμονες υποχρεώθηκαν να ανταλλάξουν τα κτήματά τους παίρνοντας ως αποζημίωση κρατικές ομολογίες, των οποίων η αξία βαθμιαία εξανεμίστηκε λόγω της σταδιακής υποτίμησης της δραχμής και του πληθωρισμού³.

Για να γίνει αντιληπτή η έκταση της αλλαγής των ιδιοκτησιακών σχέσεων πρέπει να αναφερθεί ότι διανεμήθηκε σε χωρικούς το 39% του συνόλου της καλλιεργούμενης γης ολόκληρης της χώρας. Το 1928, από τους περίπου 700.000 αγρότες στο σύνολο της χώρας, οι 260.000 (σχεδόν το 40%) ήταν νέοι ιδιοκτήτες, είτε πρόσφυγες, είτε ντόπιοι⁴.

Η τεράστια αυτή αλλαγή στις παραγωγικές σχέσεις αφορούσε, βέβαια, κυρίως τις Νέες Χώρες, καθώς στην Παλαιά Ελλάδα η διανομή των «εθνικών γαιών», των πρώην μουσουλμανικών κτημάτων που ανήκαν στο ελληνικό κράτος, είχε ολοκληρωθεί ήδη από το 1871, οδηγώντας σε πλήρη κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας, με την εξαίρεση κάποιων τσιφλικιών που διατηρήθηκαν κυρίως στην ανατολική Στερεά. Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, οι νέοι ιδιοκτήτες στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Θράκη αντιπροσώπευαν περίπου το 90% των ιδιοκτητών γης, στη Θεσσαλία ήταν περισσότερο από το 60%, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα λιγότερο από 10%⁵.

Εξαιτίας της πολύ πιεστικής κατάστασης, η απαλλοτρίωση και απόδοση

3. Ευγενία Μπουρνόβα, «Η ελληνική ιστοριογραφία απέναντι στην αγροτική μεταρρύθμιση», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. Β, Αθήνα 2004, σ. 385.

4. Δημήτρης Λοΐζος, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα 1994, σ. 41· Κώστας Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Αθήνα 1978, σ. 327-342, ειδικά σ. 332.

5. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϊ 1983, σ. 157, 160.

των κτημάτων στους καλλιεργητές έγινε με εξαιρετικά ταχείες διαδικασίες και μέσα σε τρία χρόνια είχε ολοκληρωθεί. Η προχειρότητα της διαδικασίας, λόγω του επείγοντος χαρακτήρα της, οδήγησε σε πολλές αδικίες οι οποίες θεωρήθηκε ότι θα λύνονταν στα επόμενα χρόνια, όταν θα έρχονταν εξειδικευμένα τοπογραφικά συνεργεία και θα έδιναν τους τίτλους της οριστικής διανομής.

Αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου ήταν η μετατροπή της πλειονότητας των αγροτών της Βόρειας Ελλάδας σε μικρούς ιδιοκτήτες γης με έναν μέσο κλήρο 35-40 στρεμμάτων για κάθε οικογένεια. Συγκεκριμένα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για την πρώτη διεθνή αγροτική απογραφή του 1929 δείχνουν πόσο μικρές ήταν οι αγροτικές ιδιοκτησίες. Στην Ελλάδα μετρήθηκαν 593.367 καλλιεργητές, από τους οποίους το 87% καλλιεργούσε έκταση μικρότερη από 50 στρέμματα και μόνο το 8,9% είχε έκταση γης μεταξύ 50 και 100 στρεμμάτων. Μόλις το 2,1% των αγροτών διέθετε έκταση πάνω από 100 στρέμματα και το 80% των γεωργικών επιχειρήσεων διευθυνόταν αυτοπροσώπως από τους ιδιοκτήτες τους⁶.

Η απόδοση της γης, βέβαια, δεν ήταν δωρεάν και μάλιστα συνοδευόταν από συγκεκριμένες υποχρεώσεις από μέρους των αγροτών, μέσω των οποίων οι τελευταίοι συνδέονταν σημαντικά με το κράτος και τους μηχανισμούς του. Έτσι οι αποκατασταθέντες ακτήμονες έπαιρναν τον κλήρο τους, αλλά όφειλαν να εξοφλήσουν το χρέος τους εντός εικοσαετίας, αποδίδοντας τόκο 8%. Ιδιαίτερα περιοριστικοί ήταν οι όροι παραχώρησης των γαιών. Επιβαλλόταν η αυτοπρόσωπη καλλιέργεια των κλήρων από τον δικαιούχο και την οικογένειά του. Επιπλέον ο κλήρος ήταν αναπαλλοτρίωτος και δεν μπορούσε να διασπαστεί κατά την κληρονομική μεταβίβασή του. Η πώληση του κλήρου ήταν εφικτή μόνο μετά την εξόφληση και την απόκτηση του οριστικού παραχωρητηρίου, υπό τον όρο ότι ο αγοραστής θα ήταν ακτήμονας ή με ανεπαρκή κλήρο⁷.

Πριμοδότηση της γεωργίας

Κεντρική επιλογή της πολιτικής όλων των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου ήταν η ανάπτυξη της γεωργίας με στόχο την αυτάρκεια του ελληνικού κράτους σε τρόφιμα. Έτσι ελάχιστα έγιναν για τους κατοίκους των πόλεων

6. Λοΐζος, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις*, σ. 41· Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία», σ. 332.

7. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 201-202.

οι οποίοι αντιμετωπιζόνταν ως αντιπαραγωγικά «αστικά παράσιτα»⁸. Η προτεραιότητα στη γεωργία έναντι της βιομηχανίας ήταν μία από τις στρατηγικές επιλογές του ελληνικού κράτους κατά τον Μεσοπόλεμο. Όπως παρατηρεί ο Μαρκ Μαζάουερ, «ο ελληνικός εθνικισμός είχε διαποτιστεί βαθιά από αντιβιομηχανικό πνεύμα». Ο ίδιος ο Βενιζέλος, στο μήνυμά του προς τον Τύπο την Πρωτοχρονιά του 1930, τόνισε πως αποσκοπούσε πάνω απ' όλα στην ανάπτυξη της γεωργίας, «η οποία, καθώς θα βελτιώνεται και θα αυξάνει την παραγωγή της, θα αποτελέσει –αυτό πιστεύει ακράδαντα η κυβέρνηση– το ακλόνητο θεμέλιο ευημερίας της χώρας»⁹.

Απόδειξη της έμφασης που έδιναν όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου στη γεωργία αποτελεί το γεγονός ότι μόλις το 13,7% των συνολικών χρημάτων που προορίζονταν για την αποκατάσταση των προσφύγων δαπανήθηκε για τους αστούς πρόσφυγες. Δηλαδή το 13,7% των χρημάτων δόθηκε για την αποκατάσταση του 54% των προσφύγων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις, ενώ η αγροτική αποκατάσταση (δηλαδή η οργανωμένη προσπάθεια στήριξης των προσφύγων μέσω της διανομής γης, στέγης και απαραίτητων εφοδίων) απορρόφησε το 86,35% του συνόλου των πόρων που διατέθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων συνολικά¹⁰.

Η πριμοδότηση της αγροτικής και όχι της αστικής αποκατάστασης έγινε γιατί θεωρήθηκε ότι η πρώτη θα είχε πιο άμεσα αποτελέσματα, ώστε να μπορέσουν να γίνουν γρήγορα αυτάρκεις οι εξαθλιωμένοι πρόσφυγες, ενώ παράλληλα δεν απαιτούσε μεγάλα κεφάλαια. Επιπλέον η αγροτική αποκατάσταση διευκόλυνε την Ελλάδα στη σύναψη του τόσο απαραίτητου προσφυγικού δανείου. Οι ξένοι δανειστές έπρεπε να έχουν εγγυήσεις για την αποπληρωμή των πιστώσεων και θεωρήθηκε ευκολότερο να συγκεντρώσουν τα χρέη από τους αγρότες παρά από τους αστούς πρόσφυγες.

Ένας ακόμη σημαντικός λόγος για τον οποίο το βάρος δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων ήταν το ότι υπήρχαν διαδέσιμες μεγάλες

8. Βλέπε ενδεικτικά Αχ. Καλεύρα, γερουσιαστού Ροδόπης, «Αστυφιλία, παρασιτισμός και μικροαστική εγκατάστασις», *τύποις Εφημερίδα των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 8-9· Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία», σ. 174-175.

9. Μαρκ Μαζάουερ, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2002, σ. 128-138.

10. Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, 7ος τόμος, Αθήνα 2003, σ. 106.

εκτάσεις γης οι οποίες καλλιεργούνταν από ανταλλάξιμους μουσουλμάνους ή σλαβόφωνους που μετανάστευσαν στη Βουλγαρία. Η ύπαρξη των μουσουλμανικών κτημάτων ήταν και η αιτία που οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία και τη Θράκη. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τον εποικισμό της Μακεδονίας δαπανήθηκε το 71,63% από το σύνολο των δαπανών για τους αγρότες πρόσφυγες. Για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Βόρειας Ελλάδας, η οποία ήταν μία από τις πιο εύφορες περιοχές της χώρας αλλά συγχρόνως και η πιο αραιοκατοικημένη, οι πρόσφυγες εξασφάλιζαν (όπως σημειώνει η Έλσα Κοντογιώργη) «τα αγροτικά χέρια τα οποία στην αγροτική ανάπτυξη ήταν πιο σημαντικά από τις επενδύσεις κεφαλαίων»¹¹.

Το πολιτικό υπόβαθρο της αγροτικής μεταρρύθμισης

Ένας βασικός λόγος που οι κυβερνήσεις της εποχής προχώρησαν στην αγροτική μεταρρύθμιση ήταν η απειλή του κομμουνισμού, καθώς πρόσφατα ήταν τα γεγονότα της Οκτωβριανής Επανάστασης στη Σοβιετική Ένωση. Σε πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σημειώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920 αντίστοιχες αγροτικές μεταρρυθμίσεις για να αποτραπεί μια ενδεχόμενη επανάσταση, που θα είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή του καπιταλιστικού καθεστώτος¹². Αντίστοιχα και στην Ελλάδα κυρίαρχη ήταν η άποψη ανάμεσα στους πολιτικούς της εποχής πως η μετατροπή της πλειονότητας των κατοίκων της χώρας (οι αγρότες ήταν περίπου 70% του ελληνικού πληθυσμού) σε ιδιοκτήτες γης και η εισοδηματική στήριξή τους από το κράτος συνιστούσε τον καλύτερο τρόπο ανάσχεσης των κομμουνιστικών ιδεών και των κοινωνικών αναταραχών.

Ήδη πριν την έλευση των προσφύγων πολιτική βούληση του Βενιζέλου ήταν η μετατροπή των χωρικών σε ιδιοκτήτες γης, προκειμένου να αποτραπεί ενδεχόμενη συμμαχία τους με τους εργάτες σε ένα επαναστατικό κίνημα που θα στρεφόταν εναντίον του αστικού καθεστώτος. Με τα λόγια του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1920, ο σκοπός ήταν να μην δουν «τους αγρότες, εργάτες της εξοχής, και τους βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων συνενούμε-

11. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», σ. 107.

12. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το Προσφυγικό Σοκ, οι Σταθερές και οι Μεταβολές της Ελληνικής Οικονομίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 33.

νους διά να παραβώσιν ευχερώς το κράτος των νόμων, στρεφόμενοι εις το να σείσωσι τα θεμέλια αυτού»¹³.

Η παραπάνω άποψη δεν ήταν κυρίαρχη μόνο στους Φιλελεύθερους αλλά και στους Αντιβενιζελικούς. Οι δύο μεγάλοι πολιτικοί συνασπισμοί της εποχής, παρά την έντονη προβολή των μεγάλων τους αντιθέσεων, κυρίως στο θέμα της βασιλείας, έδειχναν να συμφωνούν σε βασικά θέματα της οικονομικής πολιτικής όπως ήταν αυτό της ενίσχυσης της αγροτικής ιδιοκτησίας και της «διαμόρφωσης ενός συντηρητικού λαού»¹⁴.

Σχεδόν όλοι οι βασικοί πολιτικοί ηγέτες της εποχής προσδοκούσαν ότι οι αγρότες ως (μικρό) ιδιοκτήτες δεν θα αμφισβητούσαν το κοινωνικό καθεστώς και δεν θα στήριζαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ), το οποίο ευαγγελιζόταν μια τέτοια αλλαγή. Στόχος των κυβερνήσεων όπως και της ΚτΕ, που διευκόλυνε την Ελλάδα να συνάψει τα σχετικά με την αποκατάσταση των προσφύγων δάνεια, ήταν η αποτροπή ενός κοινού διεκδικητικού χώρου αγροτών και εργατών¹⁵.

Πράγματι, κατά τον Μεσοπόλεμο επιτεύχθηκε μια άτυπη συμμαχία μεταξύ αστικής τάξης και αγροτών. Πώς σημειώθηκε αυτή η συμμαχία και πώς το κράτος ενσωμάτωσε τους μικροκαλλιεργητές γης που αυτό δημιούργησε;

Πολύ συνοπτικά, οι Έλληνες αγρότες, ιδίως των Νέων Χωρών, ταυτίστηκαν με το ελληνικό κράτος και το κοινοβουλευτικό σύστημα μέσω μέτρων που παρήγαγαν την ελπίδα για καλύτερη ζωή (μέτρα για την ευημερία όπως ήταν η ενίσχυση εισοδήματος, οι φοροαπαλλαγές και τα δάνεια) και μέτρων που έσπερναν τον φόβο της απώλειας της γης τους. Η πιθανότητα κατάσχεσης των χωραφιών τους από τις τράπεζες είτε λόγω αδυναμίας εξόφλησης των δανείων είτε επειδή δεν είχε ολοκληρωθεί η οριστική διανομή των τίτλων ιδιοκτησίας τους είχε σαν αποτέλεσμα τη σύνδεση των αγροτών της χώρας με το κέντρο των αποφάσεων, που ήταν βέβαια στην Αθήνα, καθώς και με το φιλελεύθερο-δημοκρατικό πολίτευμα.

Ξεκινώντας από το πρώτο (τα μέτρα για την ευημερία και την ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος), να τονίσουμε ότι σημαντική παρέμβαση του κράτους υπέρ των αγροτών ήταν η από το 1927 εφαρμοζόμενη συγκέντρωση

13. Χατζηιωσήφ, «Το Προσφυγικό Σοκ», σ. 33.

14. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Αθήνα 2006, σ. 1104.

15. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», σ. 105.

του σιταριού. Με το δεσμό της συγκέντρωσης δινόταν η δυνατότητα στους παραγωγούς να πουλήσουν το σιτάρι τους σε τιμές εγγυημένες από το κράτος και όχι μικρότερες από τις τιμές του εισαγόμενου σιταριού, έτσι όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί μετά την επιβολή των σχετικών δασμών. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος προστάτευε τους μικρούς καλλιεργητές από την εκμετάλλευση των μεσαζόντων. Ο καθορισμός τιμών ασφαλείας και η δασμολογική προστασία ήταν η έκφραση της βούλησης των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων για μεταφορά πόρων προς τη γεωργία και τους γεωργούς¹⁶. Πράγματι οι πολιτικοί και οι τεχνοκράτες που εργάστηκαν υπέρ της συγκέντρωσης του σιταριού πέτυχαν ώστε το διάστημα 1927-1937 να κρατηθεί η τιμή του σιταριού σε τιμές υψηλότερες της διεθνούς κατά 8,1%¹⁷.

Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, η αύξηση της τιμής του ψωμιού και άρα και του κόστους ζωής για τον μη αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας ήταν μια κρατική πολιτική επιλογή που ωφέλησε πάρα πολύ τους παραγωγούς και εγγυήθηκε ένα ελάχιστο αγοραστικής δύναμης για την πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού, που ήταν βέβαια οι αγρότες¹⁸.

Επιπλέον, σημαντική ήταν για τους παραγωγούς μη εξαγωγικών προϊόντων η σταδιακή μείωση (μέχρι εκμηδενισμού) της φορολογικής τους επιβάρυνσης. Κατά τον Γεώργιο Δερτιλή, οι χωρικοί της Ελλάδας από το οθωμανικό παρελθόν της βαρύτερης φορολογίας πέρασαν σταδιακά σε ένα καθεστώς «αφορολογισίας»¹⁹.

Όμως πιθανότατα η πιο καθοριστική πολιτική επιλογή στήριξης από το κράτος του γεωργικού εισοδήματος ήταν η χρηματοδότηση των γεωργικών νοικοκυριών από την Εθνική Τράπεζα, η οποία «λειτουργούσε ως οιονεί βραχίονας της εκάστοτε κυβέρνησης»²⁰.

Το έργο της, όσον αφορά την ενίσχυση των αγροτών, ανέλαβε το 1929 η τότε ιδρυθείσα Αγροτική Τράπεζα. Με τη δημιουργία της ουσιαστικά εξαλείφθηκε

16. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 190.

17. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 190· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια. Ο γεωργικός εθνικισμός στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα 2011, σ. 51-53.

18. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ. 166.

19. Γιώργος Β. Δερτιλής, «Φορολογία, κοινωνικές τάξεις, και πολιτική 1830-1980», στο Γιώργος Β. Δερτιλής – Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας, (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1991, σ. 278-279.

20. Χατζηιωσήφ, «Το Προσφυγικό Σοκ», σ. 29.

ένα φαινόμενο αιώνων στην Ελλάδα: οι τοκογλύφοι²¹. Οι αγρότες απέκτησαν πρόσβαση σε κεφάλαια και ταυτόχρονα απαλλάχτηκαν από την πίεση και την εξάρτηση των τοκογλύφων, οι οποίοι αντικαταστάθηκαν από το κράτος.

Ήταν τόσο μεγάλη η σύνδεση και η εξάρτηση των χωρικών από το τραπεζικό και κατ' επέκταση από το πολιτικό σύστημα, ώστε το 1933, πάνω από το 83% των αγροτών ήταν καταχρεωμένοι με συνολικό χρέος 8,5 δισεκατομμύρια δραχμές· μάλιστα από το ποσό αυτό το 80% ήταν αδύνατο να επιστραφεί. Ήδη από το 1930 οι διάφορες κυβερνήσεις ανέστειλαν την εφαρμογή δικαστικών αποφάσεων κατάσχεσης των χωραφιών τους σε βάρος των χρεωμένων αγροτών. Την προστατευτική πολιτική του κράτους ολοκλήρωσε η κυβέρνηση Μεταξά, που προέβη και τυπικά στην απόσβεση των αγροτικών χρεών²².

Η περίοδος της Κατοχής είχε μια παράπλευρη θετική συνέπεια: ο μεγάλος πληθωρισμός επέτρεψε την αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων από τους πρόσφυγες και τους ακτήμονες ντόπιους και τη σχεδόν δωρεάν εξαγορά της γης τους²³.

Οι «άτακτες αγοραπωλησίες»

Όμως εκτός από την εισοδηματική ενίσχυση των αγροτών μέσω των δανείων υπήρχε και ένας άλλος τρόπος πρόσδεσης των αγροτών στο οικονομικό και κατ' επέκταση στο πολιτικό σύστημα: η αβεβαιότητα σχετικά με την κατοχύρωση των περιουσιών τους λόγω του δισεπίλυτου ζητήματος των άτακτων αγοραπωλησιών ή ανώμαλων δικαιοπραξιών.

Πολλοί ντόπιοι είχαν αγοράσει με ιδιωτικά συμφωνητικά τις περιουσίες μουσουλμάνων οι οποίοι ξεκίνησαν να εγκαταλείπουν την περιοχή από το 1912 και μετά. Όμως μετά την ένωση της περιοχής με την Ελλάδα το κράτος, ήδη με νόμο από το 1913, απαγόρευσε κάθε μετατροπή των έγγειων σχέσεων στις Νέες Χώρες, ώστε να αποτραπεί η μαζική αγορά των ιδιοκτησιών των μουσουλμάνων από Έλληνες κερδοσκόπους και η δημιουργία νέων μεγάλων τσιφλικιών, όπως είχε συμβεί στη Θεσσαλία. Έτσι, το ελληνικό κράτος δεν αναγνώριζε τα συμφωνητικά μεταξύ ντόπιων Χριστιανών και Μουσουλμάνων, και τις πρώην μουσουλμανικές περιουσίες τις διεκδικούσε ως ανταλλάξιμες η ΕΑΠ για να μπορέσει να εγκαταστήσει πρόσφυγες.

21. Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 2010, σ. 32.

22. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία», σ. 333· Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη*, σ. 51.

23. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 203, 206.

Το ελληνικό κράτος, με μια σειρά νομοθετημάτων προσπαδούσε να επιλύσει το πρόβλημα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30. Οι πρώτες ρυθμίσεις ξεκίνησαν τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1923, οπότε εκδόθηκε διάταγμα της κυβέρνησης σύμφωνα με το οποίο ξεκινούσαν οι διαδικασίες για την επικύρωση των συμβάσεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων που έγιναν μεταξύ 5/10/1912 και 31/8/1914. Το συγκεκριμένο διάταγμα ικανοποιούσε πολύ λίγους, ενώ ταυτόχρονα έδειχνε το δρόμο σε πολλούς, αφού οι μουσουλμάνοι ακόμη δεν είχαν εγκαταλείψει τη χώρα και σίγουρα προτιμούσαν να πουλήσουν την περιουσία τους έστω και έναντι μικρού αντίτιμου παρά να την παραχωρήσουν στο ελληνικό κράτος, από το οποίο το πιθανότερο ήταν ότι δεν θα έπαιρναν τίποτε. Πολλοί ήταν τότε οι ντόπιοι που έδωσαν όλη τους την περιουσία για να αγοράσουν γη μουσουλμάνων, και με τον ερχομό των προσφύγων και την κήρυξη των αγορών τους ως παράνομων φοβήθηκαν ότι θα καταστρέφονταν οικονομικά.

Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1923 ουσιαστικά κορυφώθηκε η πώληση των τουρκικών ακινήτων αφού, παρά την απαγόρευση της κυβέρνησης περί εκποίησης της ακίνητης και κινητής περιουσίας τους, πολλοί μουσουλμάνοι, θέλοντας να εξοικονομήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα μετρητά για την αναχώρησή τους στη Μικρά Ασία, συνεννοούνταν κρυφά με χριστιανούς και συνέτασσαν χρεωστικά για δήθεν παλιά χρέη, βάσει των οποίων αντάλλασσαν χωράφια, αμπέλια και σπίτια.

Το ζήτημα των «άτακτων αγοραπωλησιών» θα συνέχιζε να απασχολεί και τα επόμενα χρόνια όλους τους ενδιαφερόμενους και θα εντασσόταν στο πλέγμα των προσωπικών-πελατειακών σχέσεων μεταξύ πολιτικών και αγροτών. Με μια σειρά νομοθετημάτων το κράτος αναγνώρισε τα επόμενα χρόνια μεγάλο μέρος των παράνομων αγορών, αποδίδοντας στους δικαιούχους ντόπιους γη έκτασης ανάλογης με τον μέσο προσφυγικό κλήρο. Παράλληλα, η επίλυση των ανώμαλων δικαιοπραξιών αποτέλεσε για πολλούς χωρικούς δίαυλο εξοικείωσης με τους μηχανισμούς του κράτους και σύνδεσής τους με τις νέες (πραγματικά καινούργιες, αν τις συγκρίνουμε με την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) δομές του συγκεντρωτικού εθνικού κράτους, όπου οι αποφάσεις για τα θέματα που τους αφορούσαν παίρνονταν στην Αθήνα²⁴.

24. Ραϊμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, 2005.

Το ζήτημα της οριστικής διανομής

Η αβεβαιότητα σχετικά με το καθεστώς της γης τροφοδοτούνταν επίσης από το γεγονός ότι δεν είχε γίνει οριστική διανομή της γης. Μετά την πρώτη πρόχειρη διανομή που έγινε τα χρόνια της άφιξης των προσφύγων, οι αγρότες περίμεναν τα τοπογραφικά συνεργεία που θα έκαναν την οριστική διανομή και θα έδιναν τα οριστικά παραχωρητήρια εκμετάλλευσης της γης στους κατόχους της.

Το αίσθημα της αβεβαιότητας των χωρικών ήταν μόνιμο. «Αν και έχουν περάσει τόσα χρόνια που έγιναν οι απαλλοτριώσεις», έγραφε το 1928 τοπική εφημερίδα της Καστοριάς, «έχει κανείς την αίσθηση ότι οι χωρικοί δεν ωφελήθηκαν από τη σχετική διευθέτηση, καθώς οι γηγενείς απειλούνται από στιγμή σε στιγμή να εξωσθούν από τας γαίας τας οποίας από αμνημονεύτων καλλιεργούν». Αντίστοιχα και οι πρόσφυγες δεν απόκτησαν ακόμη το αίσθημα της μονιμότητας και «φοβούνται μήπως μια μέρα βρεθούν στους δρόμους χάρις μιας αιφνίδιας δημοπρασίας»²⁵.

Ακόμη και αρκετά χρόνια αργότερα, το 1936, ο υποστράτηγος ε.α. Γ. Φεσσόπουλος ο οποίος είχε αναλάβει τον Ιανουάριο του 1926 τη διεύθυνση της βραχύβιας Υπηρεσίας Γενικής Ασφαλείας του Κράτους, επισήμαινε το εξής:

Ποίος θα ηδύνατο να φαντασθή ότι το σοβαρότατον αυτό ζήτημα μετά πλήρη δεκαετίαν ευρίσκεται ακόμη εις την αρχήν του; Ποίος θα επίστευεν ότι η από τώσων ετών αρξαμένη διανομή των γαιών εις την Β. Ελλάδα προχωρεί μετά τοιαύτης βραδύτητος, ώστε μέχρι σήμερον ουδέ 8% εκ των δικαιουμένων τίτλων πολλών χιλιάδων οικογενειών, να έχουν τοιούτους;

Η διανομή της γης είναι απαραίτητο να γίνει το συντομότερο αφού, όπως σημειώνει ο Φεσσόπουλος, «πάντοτε αλλά προ πάντων σήμερον, ο στόμαχος έχει επίδρασιν εφ' όλων των ζητημάτων»²⁶.

Η αβεβαιότητα που προέκυπτε από την μη οριστική διανομή και την απουσία τίτλων ιδιοκτησίας για τους χωρικούς δεν ήταν το μοναδικό τους πρόβλημα. Οι νέες ιδιοκτησίες που δημιουργήθηκαν μετά την αγροτική μεταρρύθμιση ήταν πολύ μικρές και οριακά αρκούσαν για τις ανάγκες των πολυπληθών (ντόπιων ή προσφυγικών) οικογενειών. Οι μικρές ιδιοκτησίες

25. *Καστορία* (2/9/1928), σ. 1.

26. Κώστας Σκορδύλης, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου», *Ίστωρ*, τ. 7 (1994), σ. 68-69.

συσχετίζονταν αναπόφευκτα με τη χαμηλή παραγωγικότητα, την πολυκαλλιέργεια (άρα και τον μικρότερο προσανατολισμό στην αγορά και στην απόκτηση ικανού κέρδους που θα εκσυγχρόνιζε τους τρόπους καλλιέργειας με μηχανήματα ή λιπάσματα) και την προσπάθεια των χωρικών προς την αυτάρκεια των οικογενειών τους. Ακόμη πιο δύσκολη έκανε την κατάσταση η δυσκολία μετανάστευσης στο εξωτερικό (παραδοσιακή δικλείδα ασφαλείας για τους αγροτικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων), είτε λόγω της χάραξης των νέων συνόρων (που δυσκόλευε τη μετάβαση σε παραδοσιακούς προορισμούς όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία ή η Πόλη) είτε λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 και της άρνησης αποδοχής νέων μεταναστών από τις ΗΠΑ και τον Καναδά²⁷.

Όσο περνούσαν τα χρόνια και μεγάλωναν οι οικογένειές τους, οι καλλιεργητές έβλεπαν ότι δεν αρκούσαν οι κλήροι που τους είχαν δοθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Η ασφυξία των καλλιεργητών στις μικρές ιδιοκτησίες τους, οι οποίες, λόγω της αύξησης της γεννητικότητας, τεμαχίζονταν στα όλο και περισσότερα παιδιά, δεν μπορούσε να περιοριστεί από την υλοτομία (ένας παραδοσιακός τρόπος συμπλήρωσης των εισοδημάτων ειδικά των ορεινών χωριών) ούτε από τη βόσκηση προβάτων ή κατσικιών, η οποία επίσης αντιμετώπιζε σημαντικούς περιορισμούς εξαιτίας του ελέγχου μεγάλου μέρους των ορεινών λιβαδιών από νομάδες κτηνοτρόφους (κυρίως Βλάχους), που παραδοσιακά νοίκιαζαν τα θερινά βοσκοτόπια²⁸.

Το αποτέλεσμα αυτής της δύσκολης κατάστασης ήταν πολύ σημαντικό: τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ντόπιοι χωρικοί (είτε πρώην κολίγοι, είτε πρώην μικροϊδιοκτήτες γης) συνειδητοποίησαν κατά τον Μεσοπόλεμο ότι αν κατάφερναν να ασκήσουν επιρροή σε εκείνον τον δεσμό ο οποίος είχε τη δυνατότητα να ελέγχει το καθεστώς της γης και να μεταφέρει πόρους, δηλαδή στο ίδιο το κράτος, θα βελτιώναν σημαντικά την ποιότητα ζωής τους.

27. Alexander Kitroeff, «The Greek peasantry: From dictatorship to occupation», στο Robin Higham & Thanos Veremis (επιμ.), *Aspects of Greece: The Metaxas dictatorship, 1936-1940*, Αθήνα 1993, σ. 72-73· Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονημάτων. Το μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-44*, τόμ. Α, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 32· Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 200-206.

28. Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονημάτων*, σ. 31-32· Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 207.

Η εξάρτηση των χωρικών από τους πολιτικούς

Στο πλαίσιο του συγκεντρωτικού εθνικού κράτους, όπου πολλές από τις αποφάσεις που αφορούσαν τις ζωές των κατοίκων της Καστοριάς λαμβάνονταν στην Αθήνα, οι πολιτευτές αποκτούσαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Οι πολιτευτές καλούνταν να χρησιμοποιήσουν τις προσβάσεις τους ή τον έλεγχο που ασκούσαν στη διοίκηση και στους κρατικούς μηχανισμούς για να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των χωρικών-ψηφοφόρων τους.

Ο κοινοβουλευτισμός ευνοούσε την αντιπροσώπευση των συμφερόντων των αγροτών, καθώς οι πολιτευτές είχαν ανάγκη την ψήφο τους προκειμένου να εκλεγούν. Μια μάλλον υποτιμημένη επίπτωση της αγροτικής μεταρρύθμισης και της συνεπακόλουθης πρόσδεσης των αγροτών της Ελλάδας στο κράτος, στους κρατικούς μηχανισμούς και στους πολιτικούς που βρίσκονταν στην ηγεσία τους είναι η έντονη συμμετοχή των χωρικών στην πολιτική και στις εκλογικές διαδικασίες.

Η ένταξη σε συλλογικότητες, όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, αποτελούσε άλλωστε προϋπόθεση για να δανειστούν οι μικροϊδιοκτήτες γης, οι οποίοι, εκτός από την υποθήκευση της γης τους, ήταν υποχρεωμένοι να ενταχθούν σε συνεταιρισμούς. Η Εθνική Τράπεζα ήταν ευκολότερα διατεθειμένη να χορηγήσει δάνεια σε συνεταιρισμούς παρά σε ιδιώτες, καθώς θεωρούσε ότι ήταν πιο φερέγγυοι από τα μεμονωμένα άτομα²⁹.

Στα τέλη του 1927, από τον συνολικό αριθμό των 4.481 αγροτικών συνεταιρισμών όλης της χώρας, οι 890 είναι καθαρά προσφυγικοί (656 στη Μακεδονία και 234 στη Θράκη). Όμως, παρά τις δυνατότητες που προσέφερε η ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, φαίνεται ότι οι περισσότεροι αγρότες (πρόσφυγες και ντόπιοι) τους έβλεπαν μόνο ως έναν εύκολο τρόπο για να πετύχουν τη δανειοδότησή τους³⁰.

Υπάρχουν διάσπαρτα τεκμήρια στον τοπικό Τύπο των αγροτικών περιφερειών, ιδίως των Νέων Χωρών, που αποδεικνύουν και αναδεικνύουν το πρωτοφανές ενδιαφέρον των αγροτών για την πολιτική λόγω ακριβώς της αντίστοιχα πρωτοφανούς εμπλοκής του κράτους στο μοίρασμα της πίτας του εθνικού πλούτου στους κατοίκους του.

29. Ευστάδιος Πελαγίδης, «Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου», στο Ιωάννης Κολιόπουλος – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα 2009, σ. 111-114.

30. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», σ. 238-239.

Όλοι οι γεωργοί, ντόπιοι και πρόσφυγες, ήταν κατά κάποιον τρόπο «αιχμάλωτοι» του πολιτικού συστήματος, διότι είχαν πάρει είτε μουσουλμανικά κτήματα με τις άτακτες αγοραπωλησίες είτε κλήρους από τα απαλλοτριωθέντα πρώην τσιφλίκια. Τα όρια της γης δεν ήταν σταθερά και μπορούσαν να αλλάξουν ανάλογα με τις αλλαγές στην πολιτική εξουσία. Το πόσα (και κυρίως ποιας ποιότητας) στρέμματα θα τους έμεναν τελικά, ύστερα από τη διανομή, με τους οριστικούς τίτλους ιδιοκτησίας ήταν ένας καλός λόγος για να ενδιαφερθούν για τα κοινά και να θέλουν να είναι οι «δικοί τους άνθρωποι» στην εξουσία.

Ενδεικτικό μόνο παράδειγμα αποτελεί δημοσίευμα εφημερίδας της Φλώρινας πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926:

Παρατηρείται κατ' αυτές εν φαινόμενον όχι σύνηδες κατά το παρελθόν εν σχέσει με την προεκλογικὴν κίνησιν. Ενώ άλλοτε αίσθημα αδιαφορίας κατείχεν τους πολίτας εν γένει και ιδίως τους χωρικούς έπρεπε δε κατά τας παραμονάς της εκλογής να εκστρατεύουν οι υποψήφιοι μετά επιτελείων ολοκλήρων ανά τα χωρία όπως κεντρίσουν τους εκλογείς και τους προκαλέσουν το ενδιαφέρον ήδη παρατηρείται το αντίθετον. Χωρικοί εξ όλων των χωρίων είτε μόνοι είτε καθ' ομάδας ερχόμενοι εις την πόλιν διαπυνθάνονται πότε θα γίνη η εκλογή, ποιοι θα είναι οι υποψήφιοι, οι συνδυασμοί κτλ.³¹

Η εφημερίδα αποδίδει το φαινόμενο στο γεγονός ότι υπάρχουν ζητήματα «ζωτικά για τους χωρικούς, τα οποία τους κατατρύχουν και τα οποία πιστεύουν ότι μόνον διά της εκλογής ικανών αντιπροσώπων δύνανται να επιλυθούν. Το φαινόμενον αυτό είναι παρήγορον τόσον από τοπικής, όσον και από γενικωτέρας απόψεως. Είναι ένα ζύπνημα δυνατόν της λαϊκής μάξης εις την οποίαν αρχίζει να γίνεται συνειδητή η σημασία μιας εκλογής και ότι από την καλήν ή κακήν εκλογήν εξαρτάται η ευημερία ή η κακοδαιμονία της».

Φυσικά δεν ήταν μόνο το ζήτημα της γης το οποίο αποτέλεσε σημαντικό λόγο για το ενδιαφέρον των χωρικών για τα κοινά και την ένταξη στο πολιτικό σύστημα. Η ανάπτυξη του συγκεντρωτικού κράτους σήμαινε και την επέμβασή του σε πολλούς τομείς της ζωής των χωρικών, οι οποίοι, μάλλον άπειροι στις καινούργιες διαδικασίες, αναζητούσαν φορείς διαμεσολάβησης μεταξύ αυτών και του κράτους, φορείς που δεν ήταν άλλοι από τους υποψηφίους των κομμάτων. Σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα της Καστοριάς, πριν τις εκλο-

31. Βλ. άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η λαϊκή διαίσθησις», *Έλεγχος* (8/10/1926), σ. 1.

γές του 1928, «εκατοντάδες πολιτών, αν μη χιλιάδες» επισκέφθηκαν τους υποψηφίους όλων των κομμάτων και ζήτησαν να μεσολαβήσουν για υποδέσεις τους που δημιούργησε η «κακή διοίκηση και η γραφειοκρατία». «Έκαστος υπέβαλεν εν παράπονον και εξήτησε μίαν επανόρθωσιν ενός αδικήματος το οποίον εγένετο υπό των δημοσίων υπηρεσιών»³².

Μια ματιά από τα κάτω

Μια συστηματική μελέτη του επαρχιακού Τύπου της αγροτικής Ελλάδας θα παρουσίαζε αναλυτικά πολλές λεπτομέρειες της διαδικασίας ένταξης των αγροτών στο πολιτικό σύστημα όπως περιγράφηκε παραπάνω. Ενδεικτικά μόνο στα πλαίσια αυτής της εργασίας αξίζει να γίνει αναφορά στα συχνά δημοσιεύματα της τοπικής εφημερίδας *Καστορία*, που έβγαινε στη σχεδόν αποκλειστικά αγροτική επαρχία της Καστοριάς, η οποία τότε ήταν μέρος του νομού Φλώρινας. Η εφημερίδα λειτουργούσε ως φορέας προπαγάνδας του Κόμματος των Φιλελευθέρων και ο διευθυντής της Θωμάς Βαλαλάς ήταν αδελφός του βενιζελικού βουλευτή και υπουργού Γεωργίας Ιωάννη Βαλαλά.

Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα του Σεπτεμβρίου του 1923, με τίτλο «Συνεχίζεται η απελευθέρωσις των χωρικών μας». Κατά το δημοσίευμα, ο βουλευτής κ. Βαλαλάς ανήγγειλε τη «χαρμόσυνον είδησιν» πως ακόμη 16 χωριά της περιφέρειας Καστοριάς κηρύχθηκαν απαλλοτριωτέα. Η εφημερίδα τονίζει χαρακτηριστικά την (συνδι)ανταλλακτική αξία μεταξύ αγροτών-πολιτικών που είχε το μέτρο: «Συγχαίρουμε τους χωρικούς για την κατάκτησή τους αυτή και ελπίζουμε να την εκτιμήσουν δεόντως»³³.

Το θέμα της προσωποκράτησης αγροτών για χρέη προς το Δημόσιο απασχολούσε συχνά την εφημερίδα και μέσα από τα δημοσιεύματά της αποκαλύπτεται η διασύνδεση αγροτών και πολιτικών. Έτσι τον Ιούλιο του 1931 η εφημερίδα ανακοίνωσε ότι, μετά από παρέμβαση του βουλευτή του νομού, δεν θα γινόταν προσωποκράτηση των γεωργών για χρέη προς το Δημόσιο κατά τη διάρκεια της συγκομιδής³⁴.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1932, συνιστούσε στους αγρότες να πληρώνουν τις δόσεις του δανείου τους και να «μην εκμεταλλεύονται την

32. *Καστορία* (2/9/1928), σ. 1.

33. *Καστορία* (23/9/1923), σ. 4.

34. *Καστορία* (19/7/1931), σ. 1.

επιείκεια της Αγροτικής Τράπεζας»³⁵. Φαίνεται όμως ότι ορισμένοι αγρότες βρέθηκαν τελικά στη φυλακή, καθώς κατά την προεκλογική περίοδο του Σεπτεμβρίου του 1932 μαθαίνουμε ότι ο βουλευτής του νομού Ιωάννης Βαλαλάς, αμέσως μόλις έφτασε στην Καστοριά, «πέτυχε την αποφυλάκιση των κρατουμένων εις τας φυλακάς διά χρέη προς την Αγροτική Τράπεζα»³⁶.

Τον Ιούλιο του 1932, λίγους μήνες πριν τις εκλογές, η αποκατάσταση των ακτημόνων χωρικών της περιοχής ήταν «μέρος του προγράμματος» του Φιλελεύθερου βουλευτή Καστοριάς (και υπουργού Γεωργίας εκείνη την περίοδο) Ιωάννη Βαλαλά, ο οποίος έδωσε διαταγές να ικανοποιηθούν «οι μη έχοντες γην επαρκή»³⁷. Παράλληλα ήρθαν, ύστερα από δικές του ενέργειες, επτά συνεργεία, σκοπός των οποίων ήταν η οριστική διανομή των γαιών αλλά και η διάθεση γης στους ακτήμονες πρόσφυγες και γηγενείς³⁸.

Τα συγκεκριμένα, όμως, συνεργεία προκάλεσαν μεγάλη αναστάτωση, καθώς το συνεργείο ερεύνης κοινοποίησε πρωτόκολλα καταλήψεως για πολλούς κτηματίες. Ο δήμαρχος της πόλης με γράμμα του στην εφημερίδα ζήτησε να αρθεί η αδικία, αφού τα υπό κατάληψη κτήματα δεν άνηκαν καν στα ανταλλάξιμα. Τελικά, με μεσολάβηση του βουλευτή Βαλαλά, διατάχτηκε το γραφείο Φλωρίνης από το Υπουργείο Γεωργίας να αναστείλει τις καταλήψεις και οι ενδιαφερόμενοι να επιδώσουν ενστάσεις³⁹.

Η χρησιμοποίηση του φλέγοντος θέματος της γης από τους πολιτευτές φαίνεται και από γράμμα του Καστοριανού πρώην Μακεδονομάχου Φ. Πηχιών, ο οποίος έγραφε στον φίλο του Φίλιππο Δραγούμη, το 1933, ότι ο Βενιζελικός διευθυντής Γεωργικού Γραφείου Καστοριάς «οργιάζει κομματικώς. Εκ των χωριών μας παραπονούνται εναντίον του χωρικοί λαβόντες κλήρον γεωργικών ους απειλεί να διαγράψη εκ των καταλόγων αν δεν του φέρουν σημείωσιν από τον Βαλαλάν»⁴⁰.

Αξιοσημείωτες είναι δύο περιπτώσεις επέμβασης των πολιτικών ύστερα από τις έντονες διαμαρτυρίες των ψηφοφόρων τους. Η πρώτη αναφέρεται

35. *Καστοριά* (15/5/1932), σ. 1.

36. *Καστοριά* (25/9/1932), σ. 4.

37. *Καστοριά* (31/7/1932), σ. 1, 4.

38. *Καστοριά* (10/7/1932), σ. 4· *Καστοριά* (24/7/1932), σ. 1· *Καστοριά* (9/10/1932), σ. 4.

39. *Καστοριά* (27/11/1932), σ. 4.

40. Βλ. ΑΦΔ, 18.3/141, γράμμα του Φιλολάου Πηχιών, προέδρου του Λαϊκού Πολιτικού Συλλόγου Επαρχίας Καστοριάς, με ημερομηνία 17/12/1932.

στις πολλές μηνύσεις που έκαναν οι χωροφύλακες εναντίον χωρικών γιατί είχαν στα υπόγεια των σπιτιών τους τα ζώα τους (όπως ήταν ο κανόνας τότε στην επαρχιακή Ελλάδα). Με παρέμβαση του Βαλαλά το πρόβλημα λύθηκε με την κατάθεση ρύθμισης στη σχετική υγειονομική διάταξη που προέβλεπε τη μη υποβολή μηνύσεων σε χωριά με λιγότερους από 5.000 κατοίκους⁴¹.

Η δεύτερη αφορά την προσπάθεια της κυβέρνησης Τσαλδάρη, τον Οκτώβριο του 1934, ναβάλει φόρο σε εκείνους που είχαν καζάνι και παρασκεύαζαν τσίπουρο⁴². Δύο μήνες μετά και αφού μεσολάβησε «ξεσηκωμός των φορολογουμένων», ο φόρος καταργήθηκε⁴³.

Σημαντικός ήταν και ο ρόλος της τοπικής πολιτικής ηγεσίας όσον αφορά τη μεγάλη ρήξη της εποχής του Μεσοπολέμου μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Οι ντόπιοι ψήφισαν κατά κύριο λόγο το Λαϊκό Κόμμα και οι πρόσφυγες είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Βενιζελισμό. Όταν τον Απρίλιο του 1933 τα τοπογραφικά συνεργεία απέδωσαν στους πρόσφυγες γη που οι ντόπιοι θεωρούσαν δική τους, οι τελευταίοι ξεσηκώθηκαν, με αποτέλεσμα «αιματηρές συμπλοκές γηγενών και προσφύγων» στα χωριά της Φλώρινας Νίκη, Καλλινίκη και Πολυπλάτανο. Σύμφωνα με τη διαμαρτυρία που έγραψαν οι πρόεδροι των προσφυγικών συλλόγων της περιοχής, οι «λαϊκοί γηγενείς» καταπάτησαν τα χωράφια τους και βιαιοπράγησαν εναντίον τους⁴⁴. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε όταν ο βουλευτής του νομού Φλώρινας και γενικός διοικητής Μακεδονίας Φίλιππος Δραγούμης επισκέφθηκε τα χωριά της περιοχής. Ο Δραγούμης ηρέμησε τους γηγενείς, οι οποίοι παραιτήθηκαν από τις γαίες που πήραν από τους πρόσφυγες.⁴⁵

Σχετικά με τη διανομή των αγροτικών κλήρων, πολύ ενδιαφέρον είναι το άρθρο του γνωστού μηχανικού-γεωπόνου Χρήστου Ευελπίδη, που αναδημοσιεύει η εφημερίδα, με τίτλο «Το σκάνδαλο της διανομής των προσφυγικών γεωργικών κλήρων». Ο αρθρογράφος κατακρίνει τον αναγκαστικό νόμο με διάταξη του οποίου δύνανται να αναθεωρούνται εν όλω ή εν μέρει οι οριστικές διανομές όλων των κτημάτων που διαχειριζόταν η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και είχαν δοθεί σε πρόσφυγες και σε ακτήμονες ντόπιους.

41. *Καστορία* (2/11/1930), σ. 1.

42. *Καστορία* (28/10/1934), σ. 3.

43. *Καστορία* (9/12/1934), σ. 2.

44. *Καστορία* (16/4/1933), σ. 4.

45. *Καστορία* (23/4/1933), σ. 1.

Αναφέρεται ότι επανέρχεται έτσι στην ύπαιθρο η «αβεβαιότητα του κλήρου», παρά το γεγονός ότι η οριστική διανομή έβαινε προς το τέλος της σε πολλές επαρχίες, κάτι που φάνηκε και στην αύξηση της σοδειάς, «διότι ο γεωργός καλλιεργεί καλά το χωράφι του, το λιπαίνει και το βελτιώνει, όταν γνωρίζει ότι είναι δικό του».

Αν και ο υπουργός Γεωργίας βεβαίωσε ότι ο νέος νόμος δεν θα χρησιμοποιηθεί για διώξεις των πολιτικών αντιπάλων των κυβερνώντων, ο αρθρογράφος αναφέρει ότι δεν υπάρχει καμιά εγγύηση για κάτι τέτοιο αφού στις Νέες Χώρες, όπου βρίσκονται κυρίως τα συγκεκριμένα πρώην κτήματα της ΕΑΠ, την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων του αγροτικού νόμου δεν έχει το Υπουργείο Γεωργίας αλλά οι κατά τόπους γενικοί διοικητές, οι οποίοι πιθανόν να μη συμφωνούν με αυτόν. Επίσης, συνεχίζει ο αρθρογράφος, «την εφαρμογή του νόμου έχουν, εις τας επαρχίας, υπάλληλοι οίτινες υπό το δαμόκλειο ξίφος της εκκαθαρίσεως, υποχρεούνται να ακούουν εις τας εισηγήσεις των τοπικών κομματικών παραγόντων»⁴⁶.

Το θέμα της οριστικής διανομής της γης που θίγει ο αρθρογράφος της εφημερίδας αποτέλεσε έναν σημαντικό λόγο για την αποχή των Βενιζελικών από τις εκλογές του 1935. Σύμφωνα με την οπτική των Βενιζελικών, όπως αυτή εκφράζεται από την εφημερίδα, οι επικείμενες εκλογές δεν ήταν ελεύθερες, καθώς «δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ελεύθεροι αι εκλογαί όταν η κυβέρνηση καταρτίζει τερατώδη αναγκαστικόν νόμον περί των γεωργικών κλήρων των γηγενών και προσφύγων και προσπαθεί με τον νόμον τούτον να τρομοκρατήσει τον γεωργικόν πληθυσμόν της Βορ. Ελλάδος»⁴⁷.

Τον Ιούνιο του 1935 έφταναν για μια ακόμη φορά τα τοπογραφικά συνεργεία στην περιοχή για την οριστική διανομή των κτημάτων σε 16 χωριά της περιφέρειας Καστοριάς⁴⁸. Τότε συνεδρίασε η επιτροπή απαλλοτριώσεων στο Πλημμελειοδικείο της πόλης για να δοθούν γεωργικοί κλήροι σε ακτήμονες στην περιοχή της πόλης της Καστοριάς: «Και η αίθουσα ήτο γεμάτη από ανθρώπους διαφόρων επαγγελμάτων και ηλικιών. Οι οποίοι όλοι ζητούσαν και χωράφια και αμπέλια και μπαξέδες. Τσαγγάρηδες, γουναράδες, ψαράδες, γκαρσόνια, σωφέρ, καφετζήδες και εισοδηματίαι όλοι ζητούσαν κλήρο»⁴⁹.

46. Άρθρο του Χρ. Ευελπίδη στην *Καστορία* (26/5/1935), σ. 4.

47. *Καστορία* (26/5/1935), σ. 1.

48. *Καστορία* (30/6/1935), σ. 4.

49. *Καστορία* (14/7/1935), σ. 3.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, όλοι τους ήταν σίγουροι ότι θα πάρουν κλήρο καθώς ισχυρίζονταν ότι έχουν «τα μέσα».

Η εξάρτηση των χωρικών από τους πολιτικούς δεν ήταν μονόδρομη. Οι πολιτευτές ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από τους χωρικούς για την πολιτική τους επιβίωση. Ενδεικτικά μόνο αξίζει να αναφερθεί το επεισόδιο που δραματίστηκε όταν ήταν στην εξουσία η κυβέρνηση των Λαϊκών, τον Μάιο του 1934. Τότε χρειάστηκε, σύμφωνα με την *Καστορία*, να μεταβεί ο Νομάρχης Κοζάνης στο χωριό Ολυμπιάς της Εορδαίας για να μεταπέσει 63 γηγενείς Λαϊκούς, οι οποίοι «αντιληφθέντες την αναξιότητα των Λαϊκών έκαναν δήλωση και είπαν ότι είμαστε πλέον Φιλελεύθεροι». Η αποστολή του στέφθηκε με επιτυχία μιας και, σύμφωνα με την εφημερίδα, αφού ο Νομάρχης τους «εκλιπάρησε να υπογράψουν νέα δήλωση», μετά γλέντησαν και ήπιαν όλοι μαζί⁵⁰.

Απολογισμός ενός νέου κράτους

Η αγροτική μεταρρύθμιση δημιούργησε μικρούς ιδιοκτήτες γης, που με τη συνδρομή του κράτους εντάχθηκαν στην αγορά και στο καπιταλιστικό σύστημα. Ταυτόχρονα συνέδεσε τους αγρότες με το υπάρχον κοινοβουλευτικό πολίτευμα, εμπλέκοντάς τους σε προσωπικές σχέσεις συνδιαλλαγής με τους τοπικούς πολιτικούς, με την ελπίδα της κατοχύρωσης ή/και μεγιστοποίησης του κλήρου τους. Από μια άλλη οπτική, όμως, η «από τα πάνω» αυτή αγροτική επανάσταση έδεσε τους αγρότες σε ένα ιδιότυπο καθεστώς πολιτικής ομηρίας αφού (λόγω και της υπερβολικής δανειακής τους υπερφόρτωσης) ήταν στο έλεος των πολιτικών και των τραπεζιτών.

Η πολλαπλή σύνδεση των αγροτών με το κράτος και τους πολιτικούς είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική στήριξη των δύο βασικών πολιτικών κομμάτων της μεσοπολεμικής περιόδου και τους ελάχιστους ψήφους που εξασφάλιζε το ΚΚΕ ή ακόμη και το αγροτικό κόμμα. Η αγροτική τάξη στήριζε το αστικό καθεστώς της χώρας και τον κοινοβουλευτισμό, ενώ ελάχιστη έως μηδαμινή ήταν η στήριξη των αγροτών σε φασιστικές οργανώσεις. Είναι άλλωστε γνωστό πως ο φασιστικός χαρακτήρας του μεταξικού καθεστώτος αμφισβητείται, γιατί στην πραγματικότητα δεν υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα ένα μαζικό φασιστικό κόμμα που θα διεκδικούσε την εξουσία «από τα κάτω». Ο Μεταξάς

50. *Καστορία* (27/5/1934), σ. 1.

ήρθε στην εξουσία με σχέδιο του βασιλιά, επειδή οι πολιτικοί βρέθηκαν σε αδυναμία ή/και ανικανότητα ανάληψης των ευθυνών που τους αναλογούσαν.

Συμπερασματικά, η αγροτική μεταρρύθμιση είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας πανίσχυρης αριθμητικά κοινωνικής κατηγορίας (αυτής των μικροϊδιοκτητών γης), που όμως, όντας οικονομικά αδύναμη, είχε απόλυτη ανάγκη τη στήριξη του κράτους και ήταν απόλυτα εξαρτημένη από αυτό. Τράπεζες, δικαστήρια, αστυνομία και άλλοι κρατικοί μηχανισμοί ελέγχονταν από τους πολιτικούς, οι οποίοι εκλέγονταν από τους αγρότες. Αυτή η αλληλεξάρτηση είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη ταξικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης όπως συνέβη στις πόλεις, όπου συχνά ήταν τα επεισόδια και οι μαζικές διαδηλώσεις των μισθωτών εργατών ή υπαλλήλων.

Παρά τις δυσκολίες που είχαν οι εργάτες των πόλεων και οι οποίες συχνά οδηγούσαν σε αιματηρές συγκρούσεις με την αστυνομία, και παρά τα μεγάλα προβλήματα που είχαν οι υπερχρεωμένοι αγρότες της υπαίθρου, μια σειρά δείκτες αποδεικνύουν ότι το επίπεδο της ζωής στην Ελλάδα βελτιώθηκε θεαματικά κατά τον Μεσοπόλεμο. Συγκεκριμένα, στη δεκαπενταετία 1925-1939 η κατά κεφαλή εθνική παραγωγή αυξήθηκε με τον εντυπωσιακό ρυθμό του 5,5% ετησίως και το εθνικό εισόδημα από 37,2 εκ. δραχμές το 1932 αυξήθηκε σε 61,3 εκ. δραχμές το 1938⁵¹. Παράλληλα, απομακρύνθηκε ο φόβος της πείνας, σχεδόν εξαφανίστηκε η ληστεία και η ελονοσία, ενώ οι δημογραφικοί δείκτες σημείωσαν πρωτοφανή άνοδο. Σύμφωνα με τα στοιχεία των επίσημων απογραφών, ο πληθυσμός της Ελλάδας από 6.204.684 άτομα το 1928 αυξήθηκε σε 7.344.852 άτομα το 1940, σημειώνοντας εντυπωσιακή αύξηση κατά 18%.

Επιπλέον, ποτέ πριν δεν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση οι άνθρωποι σε τέτοια έκταση. Η κυβέρνηση Βενιζέλου (όχι άδικα) περηφανευόταν ότι ένα από τα σημαντικότερα έργα της ήταν η κατασκευή 3.167 σχολικών κτιρίων μέσα σε μια περίοδο μόλις 4 ετών (1928-1932)⁵². Παράλληλα οι επιτυχίες της αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού και της υπάρχουσας τεχνολογίας και διεθνούς τεχνολογίας επέτρεψε το διπλασιασμό της αγροτικής παραγωγής της χώρας, ενώ αυξήθηκε και η καλλιεργήσιμη έκταση κατά 55%.

51. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία», σ. 341.

52. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων: Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου, 7ος τόμος*, Αθήνα 2003, σ. 19.

Αυτή η νέα Ελλάδα που δημιουργήθηκε είναι το αποτέλεσμα της ειρηνικής επανάστασης που προήλθε από τα πάνω (δηλαδή από το εθνικό κράτος), στην οποία αποφασιστικό ρόλο έπαιξε μια πληθώρα επιστημόνων (γεωπόνων, οικονομολόγων, δικηγόρων κ.ά.), που με βασικές αξίες τον ορθολογισμό και την πρόοδο κατάφεραν να χρησιμοποιήσουν την τεχνολογία και την επιστήμη για το όφελος των πολλών.

Η ελληνικότητα συνδέθηκε με την ανάγκη για αξιοπρεπή ζωή για όλους και, τελικά, στις πολύ πιεστικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της υπαίθρου, ντόπιοι και πρόσφυγες, απέκτησαν κάποιον μικρό, ορισμένες φορές οριακά μικρό, κλήρο για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα μικροϊδιοκτητών, γεγονός που σημάδεψε την ιστορική εξέλιξή της για τις επόμενες δεκαετίες που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα.

Η εθνική ιδεολογία του ελληνικού κράτους, σε συνδυασμό με τις δραματικές συνθήκες της Μικρασιατικής Καταστροφής, οδήγησαν στην αμφισβήτηση της πρωταρχικής αποστολής ενός φιλελεύθερου κράτους που είναι η προστασία της ιδιοκτησίας και επέβαλαν την αναδιανομή των μέσων παραγωγής, στην προκειμένη περίπτωση της γης, από τους λίγους στους πολλούς. Οι μηχανισμοί του κράτους επέβαλαν στο όνομα του έθνους μια δικαιότερη κατανομή της εθνικής παραγωγικής πίτας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διακηρύξεις του ΕΑΜ κατά την Κατοχή ουσιαστικά δεν άγγιζαν την οικονομική δομή της υπαίθρου και ούτε υπόσχονταν αναδιανομή της γης. Δεν μπορούσαν να την υποσχεθούν, γιατί αυτή είχε ήδη πραγματοποιηθεί κατά τη δεκαετία του 1920. Και δεν υπόσχονταν κολεκτίβες και κρατικοποίηση της γης, γιατί γνώριζαν ότι κάτι τέτοιο θα τους αποξένωνε από τους μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές που είχε δημιουργήσει η αγροτική μεταρρύθμιση. Η επικράτηση του ΕΑΜ στο μεγαλύτερο μέρος της ορεινής και σε σημαντικό μέρος της ημιορεινής Ελλάδας βασιζόταν στη συμμαχία του με την τάξη των «νοικοκυραίων» αγροτών που θεωρούσαν βασική την αξία της ιδιοκτησίας.

Συνοψίζοντας, στον Μεσοπόλεμο οι αγρότες, που αποτελούσαν περίπου το 70% των κατοίκων της χώρας, βρέθηκαν στο επίκεντρο της κρατικής προσοχής. Η πολλαπλή σύνδεσή τους με το κράτος οδήγησε τη συντριπτική πλειονότητά τους στην υποστήριξη του κοινοβουλευτισμού και γενικότερα του αστικού καθεστώτος.

Παρά τα σημαντικά προβλήματα, σε γενικές γραμμές κρατικοί μηχανισμοί

και κοινωνία συνεργάστηκαν προκειμένου να γίνει εφικτή η επιβίωση και η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων. Η περίοδος 1922-1940 (αν και περιείχε τα σπέρματα για τις ρήξεις που ακολούθησαν) μπορεί να χαρακτηριστεί συνολικά ως μια ειρηνική και δημιουργική φάση της ελληνικής κοινωνίας, σε αντίθεση με τη δεκαετία του '40 κατά την οποία κυριάρχησαν η βία, η σύγκρουση και η καταστροφή.

